

СТИЛЬОВІ ЛОКУСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

О.І.Хом'як, канд. філол. наук

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА ЗЕМНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Стаття присвячена лексико-семантичним особливостям відтворення рослинної символіки у мовотворчості шістдесятників.

The article is dedicated to lexical-semantic specialties of reflection of floral symbols in linguistic activity of Ukrainian writers of 1960s.

Лексеми на позначення концептуалізованих природних реалій вирізняються активністю вживання в українській художній прозі останньої третини ХХ ст. Їх художньо-естетичне осмислення і мотивація відбивають сформовану традицію зверненості до народної міфології, а також властиву їй персоніфікацію словообразів. Одухотвореність природи як домінуючого сприйняття і конструювання світу виявлена ще в язичницькому світобаченні і є іманентною характеристикою мисленнєвої діяльності людини¹. Дослідницька проблема ідентифікації концептуалізованого слововживання у відповідності до національної традиції та авторської інтерпретації полягає у виділенні значимих мовних репрезентантів національної свідомості та виявленні особливостей їх розгортання в узагальненому щодо часу тексті.

Проблема збереження історичної пам'яті, національної культури і мови виявляється у лінгвістичній репрезентації шістдесятниками світоглядно-естетичних уявлень та вірувань народу.

Високим ступенем художньо-образного переосмислення та активністю функціонального поширення у межах прозового мовотворення останньої третини ХХ ст. характеризується **рослинна символіка**. Характерно, що в аналізованих текстах словообрази рослин не звичайні атрибути ліричного пейзажу, а художні символи. Серед особливостей поетичного символічного слововживання слід відзначити семантичну актуалізацію образів: **дерево життя, ліс, сад, злаки, квіти, трава.**

Символічна структура образу **дерева життя**, що є “тим образом, який пронизує всі рівні слов’янського світу як ієрархія буття, одночасно подаючи Всесвіт у постійному відродженні”², характеризується у мовотворчості шістдесятників високим ступенем художньо-образного переосмислення слова у традиції художнього моделювання світу, з увагою до різноплановості конотативного ускладнення.

Характерно, що зв’язок поколінь – минулого, сучасного, майбутнього як необхідної умови людського існування представлений семантичним наповненням лексем: **корінь** – уособлення історичної пам’яті, життя предків, **листя** дерева життя – сучасне покоління, **пагони і гілки** – діти, тобто нащадки роду: *ось туточки – душа моя, корінь мій, пуп мій, а все, що поза цим, у світах далеких, – сон лише* [Д, 251], *трава на попелиці з кореня старого ще глибоко в землі проростає* [Д, 278], *листя землі – ось що таке є люди! Короткочасний вік їхній, і обчухрує невидимий та нечутний вітер сеє листя з дерева життя безперестанку, і опадає воно, угноюючи пласти часу нашого* [Д, 293], *синку, і знала я, що ти сього годочка на дворище наше ступиш, бо тополя, батьком твоїм колись посаджена і снарядом, без тебе вже, коло самої землі стята, цієї весни од кореня парость пустила* [Д, 251], *щасливий той, хто пустив од себе пагони, і двічі нещасливий той, в кого пущені пагони нещадно витнуто сокирою* [Пзно, 252], *гілка роду нашого* [Д, 247].

Актуальне символічне навантаження у цьому контексті має вербальний образ **дерева пам’яті** Вал. Шевчука, проза якого є “багатющою скарбницею історичної пам’яті народу у високомистецькій інтерпретації”³: *минуле – частка людини сьогоднішньої, якій для того, щоб залишитися “людиною розумною”, “необхідно тримати свою сув’язь із деревом пам’яті рідного народу.., аби відчутти більшу певність у сьогоднішньому днєві”* [Дп, 8]. За логікою автора і з огляду на актуальність проблематики відновлення національної спадщини в духовному просторі України, викорінення дерева пам’яті народу призводить до його духовної загибелі, зміщення аксіологічних акцентів, виродження національного менталітету.

Індивідуально-авторське осмислення та нове семантичне наповнення цього словообразу, яке мотивується специфікою мовної картини світу шістдесятників, а одночасно – поліфонічністю її символізації, простежуємо у мовотворчості Р. Іванчука: *необхідно*

*відродити в цієї нації вільний дух, щоб вона могла колись знищити ярмо, під яким сьогодні стогне, і щоб **дерево свободи** розцвіло в Києві [I, 299].* Мінорної стильової орієнтації набуває мотив національної романтики в метафоричній моделі з актуалізацією образу **корінь**: *чи то не усвідомлення незбагненої сили людей, які живуть на своїй землі, спонукає тиранів виривати їх з **корінням**, щоб вони не могли пити рідних живлющих соків? [I, 260].*

Таку ж тенденцію спостерігаємо й у функціонуванні художньо-естетичної семантики метафоричної конструкції В. Дрозда: **дерево**, *навіть з наймогутнішим корінням, якщо з осені в осінь зрубувати гілля, врешті-решт засохне, і одірє коріння його в землі [Д, 447].*

У досліджуваному матеріалі зафіксовано розширення семантичного обсягу національного дерева життя шляхом актуалізації лексеми **святий** – наділений божественною силою [СУМ, IX, 101]: *короїди на могутньому і **святому дереві**, ось ви хто, з усіма вашими соціалізмами, демократіями і сепаратизмами! [Д, 427].* Нові контекстуальні відтінки цього метафоричного комплексу реалізують опозиційну семантику концептуальних категорій небесного і земного.

Метафоричний розвиток слова змінюється від узагальненості значення до конкретизації, уточнення. Велике значення в цьому разі має контекст, семантична сполучуваність слова. В українській національній традиції образ дерева життя асоціюється з біблійним образом дерева пізнання добра і зла, що органічно відображається у бароковому осмисленні дійсності, якому було притаманне релігійне мислення, побудоване на концептуальних протиставленнях. Так, спостерігаємо функціонування концепту **смерть** – складника антитези **життя** – **смерть**, вербалізованого семантичним наповненням лексичної конструкції: **знищити на корені** – знищувати цілком, повністю, дощенту [СУМ, III, 664]: *люди одне одного на **корені** винищили [Д, 355], у моїй власті було тади її дорізати, і всю сім'ю їхню – на **корню** [Д, 364]* та стилістичною фігурою паралелізму: *осипалося **листя** тополь вздовж дороги в помістя, кулями посічене, і падали люди на землю разом з **листя** тополь і вже не підводилися [Д, 299].*

Можливість для семантичної актуалізації аналізованих словообразів зумовлена історичною традицією розвитку української

літературної мови. Дерево життя – один із центральних символів класичної естетики, вербалізований у народній творчості й бароковій літературі⁴. Семантика дерева життя свідчить про художні потенції мовної картини світу шістдесятників, що відбивають інтралінгвальні й екстралінгвальні характеристики тенденцій еволюції українського художнього слова. Акцентована асоціативність цього образу як елемента символізованого простору визначає семантичну структуру понять лісу і саду.

Метафоричне моделювання в мовній тканині творів Вал. Шевчука словообразу **ліс** зумовлене авторським осмисленням людського буття в макросвіті. Несподіваним і новим є те, що художня семантика образу визначається стійким асоціюванням із національним простором – українською дійсністю – та актуалізацією скovorодинівських шукань – ідею сродної праці, пізнання самого себе. У межах такого асоціативного поля виокремлюється образ людини-інтелектуала, який репрезентується контекстуальною опозиційністю лексем: *я – ліс людей: навколо мене безпросвітний ліс людей, і я в ньому серед тих нечисленних, котрим дано волю рухатися* [Тл, 504], *в лісі людей – це дерево твердої породи, але й воно дулавіє* [Тл, 479]. Логіко-семантичний механізм утворення негативно забарвлених образних значень репрезентують метафоричні моделі: *можу стати тим, за кого себе вдаю. Деревом з лісу людей, яке годі відрізнити від інших. Шумітиму листом, як і вони, входячи своїм шелестом у загальний шум* [Тл, 469], *раптом відчув, що малію в цьому лісі* [Тл, 537].

Ментальні уявлення про **ліс** як своєрідну межу між світами, де проживали перевтілені в душі рослин предки, вербалізуються шістдесятниками зі специфічним міфопоетичним осмисленням, що зумовлює актуалізацію таких лексем, як: **затаїтися** – переставати рухатися, намагаючись бути непомітним; завмирати [СУМ, III, 343], **темно** – прислівник до темний – тяжкий, безрадісний, сумний; який приносить лихо, спричиняє зло; невідомий, незвіданий; прихований, таємний [СУМ, X, 68] **шуміти** – видавати, утворювати шум (безладне звучання багатьох голосів) [СУМ, XI, 561-562]: *ліс затаївся* [Д, 29], *ліс темно шумів* [Нпс, 100].

Нових семантичних відтінків цей образ набуває в мовотворчості Р. Іванчука, вербалізуючись як модель внутрішнього

світу: *замріяні ліси* [І, 65] та символізація процесу відродження: *молоділи ліси* [І, 109].

Традиційно образ саду символізує уявлення про циклічність життя, душевну рівновагу й ностальгійні спогади про молодість. У мовотворчості українських прозаїків останньої третини ХХ ст. спостерігаємо семантичні ускладнення вербального образу, зумовлені контекстуально-метафоричними відтінками “старість”, “печаль”, “самотність”: *сад шепотів прив’ялим листям* [Б, 384], *сад мовчав* [Б, 385], *сад глухо постогнував* [Б, 48], *старий сад похрустувал кісточками, ще не хотів умирати* [Б, 39] та позитивною конотацією: *вишневі сади запнулися прозорим димом* [Учаз, 71].

Основними способами поетичного осмислення образів **дерев** та **кущів** є розвиток антропоморфних значень: *дерева раптом здригнулися* [Учаз, 187], *довкола юрмились зелені кущі* [Б, 402], *кущі добігають до краю кручі, хапаються корінням за землю* [Б, 268], *серед літа дичка, рятуючись од спеки, скинула листя і заснула, мовби під зиму йшлося* [Д, 528]. У більшості випадків художнє використання видових назв рослин зумовлене врахуванням їх семантичного наповнення в українській культурній традиції, наприклад, образна паралель *верба – вода: верби пили віттям воду* [І, 72] або конотацій, пов’язаних із зоровим сприйняттям: *осокори сивіли од вітру* [І, 72], *тополі вишикувалися* [Д, 113].

Світоглядний песимізм, властивий екзистенційній філософії, Вал. Шевчук вербалізує художніми образами осінньої дійсності. Мінорна тональність поетичних картин осені поширюється на аналізоване слово, зумовлюючи наголошення в його семантиці відповідних емоційно-експресивних відтінків: *палає жовтим полум’ям дерево, тріпотить, труситься* [Тл, 408], *липи на скелях перші допалювали свій останній вогонь* [Б, 403], *стояли дерева, побиті жовтою сивиною* [Б, 368], *побитий позолотою клен* [Тл, 382], *палала тополя, і вогнище її лизало небо* [Б, 27].

Художньо-естетичне осмислення дійсності та її семантичне моделювання рослинними словообразами у прозі шістдесятників має відбиток світоглядних знань, вербалізованих народними прикметами: *не було, щоб на вербі та яблука вродили* [Д, 253], *де куц бузини виріс, нічого не будуй, бо там чорт живе* [Д, 48].

Однією з ідіостилістичних особливостей поетичної мови 60-90-х років ХХ ст. є використання ідентифікованих образів **злакових**

рослин як обов'язкових і невід'ємних атрибутів мовностилістичної структури моделювання концепту Україна: *погналися незжаті хліба* [І, 282], *поля, помережані стиглими нивами* [І, 237], *акуратно причесані чуби пшениці* [Б, 437], *похитувалися зобабіч жита, котили хвилі до узвишень і спливали звідти такими ж хвилями* [Учаз, 115], *вигнутий хребет житнього лану, що побіг від дороги до голубого обрію* [І, 208].

Опозиційне функціонування концептів **життя** (достаток) – **смерть** (голодна смерть) виявляється в семантичному наповненні метафоричних моделей, що певною мірою представляють розвиток засобів художнього пізнання національної дійсності: *колосочки завосковіли* [Д, 486], *колосок до колоска сього літа гукатиме і не догукається* [Д, 509].

У мовотворчості шістдесятників образи **квітів** позначені позитивною емоційно-експресивною забарвленістю, що репрезентується інтенсифікованою мовною виразністю узуальних конотативних компонентів та актуалізацією лексем зі зменшувально-пестливими суфіксами: *жовті очка квіток уже виплакали всі сльози* [Б, 396], *спалахують сині очі волошок* [Б, 276], *зрайки ромашок привітно зустрічають і проводжають мене* [Б, 276], *вологі соняшники повертають свої обличчя до сонця* [Б, 357]. Традиційно популярний у народній свідомості образ маку вербалізується у складі метафори: *на щоках червоно маки зацвітали* [Д, 257].

Загальною рисою семантики образу **трава** є утворення значень на основі антропоморфної конотації: *трави лугові лоскотали босі ноги його* [Д, 239], *трава волого дихала* [Б, 455], *трава дихала морочним духом* [Б, 469]. Зафіксовано й семантичне ускладнення, зумовлене контрастом: *трава (зелений колір) – молоко (білий колір): витиналася перша трава, обіллявши схили зеленим молоком* [Б, 473].

Художня інтерпретація природи генетично пов'язана у шістдесятників з народною свідомістю. Відповідно, поетичні значення вербальних образів рослин у досліджуваному матеріалі створюються за рахунок антропоморфізації з метою переосмислення різноманітних соціальних та культурних реалій.

Земна модель світу як об'єкт метафоричного осмислення в мовотворчості шістдесятників представлена передусім націомовними формами, де елементи християнського світу перетинаються з глибоко архаїчними, дохристиянськими уявленнями. Зауважимо, що

антропоморфність – визначальна риса авторських метафор, зумовлена домінантою традиційних уявлень про ототожнення життя людини з життям навколишнього світу, з видимою природою. Аналізовані образи є органічними в художній тканині текстів названого періоду, оскільки вони розвивають традиції семантичної трансформації українського слова, є “позбавленими штучності та смислової неточності, що пояснюється закоріненням метафоричної образності у фольклорно-міфологічну стихію”⁵.

¹ Шевченко Л.І. Вербалізація української ментальності в просторі часу і культури: символіка живого одухотвореного світу // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наукових праць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – Вип. УІ. – 154 с. – С. 9-26; ² Элиаде Мирча. Космос и история: Избранные работы: Пер. с фр. и англ. / Общ. ред. И.Р. Григулевича, М.Л. Гаспарова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 156-157; ³ Масенко Л.Т. Міф та реальність в оповіданні Валерія Шевчука “Самсон” // Українська мова та література. – 1999. – №31. – С. 10; ⁴ Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 603 с., Ціпко А.В. Світоглядний симбіоз у психології світових образів в українській міфології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.07 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 165 л.; ⁵ Ромащенко Л. Проблема історичної пам’яті в творчості шістдесятників // Слово і час. – 2002. – №4. – С. 47.

Список умовних скорочень

Б – Шевчук В.О. Барви осіннього саду: Повісті, оповідання. – К., 1986.
Д – Дрозд В.Г. Листя землі: Книга доль і днів минутих: Роман. – К., 1992.
Дп – Шевчук В. Дерево пам’яті: Кн. укр. істор. оповідання – У 4 вип. – К., 1990. – Вип. 1.
І – Іваничук Р.І. Журавлиний крик: Історичний роман. – Львів, 1989.
Нпс – Шевчук В.О. На полі смиренному: Роман. – К., 1983.
Пзно – Шевчук В.О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К., 1998.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980.
Тл – Шевчук В.О. Три листки за вікном: Роман-триптих. – К., 1986.
Учас – Шевчук В.О. У череві апокаліптичного звіра: Історичні повісті та оповідання. – К., 1995.